श्रीरामकृष्णावतारस्तोत्रम्

श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिविरचितम्

आवीरलाल-गङ्गोपाध्यायविरचिता ह्लादिनीदर्पणा टीका

प्रभानन्दं गुरुं नत्वा रामकृष्णं जगद्गुरुम्।
मातरं सारदां नौमि ब्रह्मानन्दं स सङ्घराट्॥

शिरो मे स्थापये तत्र विवेकानन्दपादयोः।
अन्यांश्च पार्षदान् नौमि लीलाकारादिसंयुतान्॥

किमस्तीह मतौ स्वल्पं वेदगर्भान्वयस्य मे।
यच्चादाय स्वामिपादवचोव्याख्यान उद्यतः॥

तथापि तस्य पुत्रोऽस्मीत्येवंरूपविनिश्चये।
आधर्म्यं श्रैष्ठ्यमेतीह क्व दौर्बल्यमितः परम्॥

तस्माद् या भारतीशम्पा दृश्यते स्वामिवाग्घने।
तदादर्शसमा ह्येषा ह्लादिनीदर्पणा मम॥

यथा हि मुकुरे स्वच्छे बिम्बनैर्मल्यमिष्यते।
तथैवास्यां स्पष्टता मे धियश्च निकषोपलः॥

भवेद्वाऽसफलो ह्येष प्रयासश्चेन्न दुःखदः।
अकार्ये जाड्यमेवास्ति कर्मैव खलु जीवितम्॥

उपोद्घातः तत्रभवन्तो द्वितीयचित्रभानुसङ्काशभारतघनस्वप्नतमोजाड्यरुद्रश्रीमद्विवेकानन्दस्वामिचरणा यतिगणशिरोवतंसा निरन्तरजनकल्याणघनसत्त्वतापसा अर्धबाह्यावस्थाः सन्तो दृश्यचित्रपटस्फुटस्ववाणीविषयीभूतम् एतद्युगपुरुषावतारतत्त्वमाहात्म्यं प्रकटीकुर्वन्ति **आचण्डाले**त्यादिना। तत्र यद्यपि नास्त्यस्य स्तोत्रस्य श्रीरामकृष्णावतारस्तोत्रनामधेयम्। तथापि तत्पूर्वपूर्वावतारसत्त्वाकलनपुरःसरो यश्चास्ति नवीनस्तस्य भगवतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्याप्येष नररूपधरो रामकृष्ण इव प्रकटितलीलानन्दसन्दोहधोरणीधरभवलेखः, तस्मात् तथाविधनामकरणे न दोषः। यद्वा, स्वामिकृतापररामकृष्णस्तोत्रेभ्यो व्यावर्तनात्। ननु **हृदयकमले**त्यादिना अभेदानन्दस्वामिपादैः कृतं खलु रामकृष्णावतारवर्णनम् इति चेत् कृतेऽपि तत्र सकलमहापुरुषाकलनात्मकत्वात् तस्य सामान्यव्यपदेशः। अत्र किल **यो रामः, यो कृष्णः, स एवेह रामकृष्ण** इति भगवन्मुखप्रसूतविशेषसूचनायां तद्ध्वनिभूतैतत्स्तोत्रकुसुमसुरभिवितरणे सर्वथास्ति नूनं विशेषावगाहिता। किञ्च, वाक्यमेतद् भगवन्मुखात् स्वामिपादैः साक्षाच्छ्रुतमिति परमविशेषत्वमस्ति नूनम्। ननु स्वामिहृदयस्थः कविर्वा भक्तो वा एतत्पद्यद्वये कर्ता? कविरेव। कुतः? न तु सामान्यः कविः, अपि तु क्रान्तदर्शी एव, ऋषित्वात्। अन्यथा सामान्यजनानां वृत्तान्तश्रवणजप्रेरणाशक्तिसहकृतस्वप्रतिभानुगुणकाव्यबन्धेभ्य एतयोः न भवेद् विशेषता। एतत्पक्षे स्वामिपादस्य विशेषराहित्यम्। न तद् वाच्यम्। यो हि भगवान् सर्वशक्तिमान् अपि स्वकर्मप्रवर्तकत्वेन स स्वयं लेखनीधरः तस्य स्वशिष्यस्य जगदाचार्यत्वं प्रतिपादयामास लोकशिक्षाकर्मणि प्रेरयामास

dīpaśikhā/v1/2023/Abirlal Gangopadhyay/pp. 9-15

च। तथाधिकारिणि महापुरुषे न क्वचित् सामान्यबुद्धिकल्पना। तेन शिवकल्पस्य तस्य अलोकसामान्यप्रेरणाफलात्मके हि इमे काव्ये। भक्तपक्षेऽपि न सामान्यः **यथा व्रजगोपिकानाम्** इति नारदसूत्रेण तस्य परभक्तिमत्त्वं ज्ञेयम्। तल्लक्षणं चाह **सा तस्मिन् परमप्रेमरूपा** इति **अमृतस्वरूपा च** इति च। भक्तिमतश्च स्वरूपमाह **यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवत्यमृतो भवति तृप्तो भवति** इति। **रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति** इति च श्रुतिः। एतेन परतृप्तान्तःकरणस्य तस्य ऋषित्वमेव फलति। किन्तु भक्ते सत्यपि वाग्बन्धात्मकरसात्मककाव्यस्फूर्तिः स्यादिति नान्वयः। तेनास्मिन् तु कविपक्षो बलीयान्। अत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम्। **मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेद्** इति तल्लक्षणं भट्टकेदारस्य। न खलु **यस्य प्रेम** इत्यत्र **स्य** इत्यस्य लघुसद्भावेऽपि गुरुत्वापत्तौ छन्दोभङ्ग इति वाच्यम्। तस्य लघुतैव। तस्मात् **प्रशब्दे ह्रशब्दे च परतः अपादान्तस्थस्यापि लघुतायाः कवियोगे दर्शनात्। तथा च कुमारसम्भवे गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा** इति वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्टः। अपि च अतितीव्रप्रयत्नसद्भावे संयोगमात्रस्यैव परभूतस्य गुरुत्वापत्तौ लघुता स्याद् इति भोजादयः। तथाहि सरस्वतीकण्ठाभरणे **यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्। न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः** इति। एवमत्र आदिकवेः प्राचेतसस्य काव्यमुद्धरति भट्टनारायणः **कृतार्थाश्च** इत्यादि। एवं तत्रापि ऋषित्वे स्वामिप्रयोगे कर्तृसत्त्वसाम्यं स्फुटति। तथाहि भावघनवाणी श्रूयते स्वामिनः **आदिकविरहम्** इति सख्ये इति नाम्नि वङ्गकाव्ये। इह तु प्रथमः पक्षः पर्याप्तः। इदं काव्यद्वयं परम्परायाम् आनद्धायोगेन तिलंगरागेण च गीयते। तिलंगरागाभास इति केचित्। तस्य स्वरूपम्– स-ग-म-प-नि इति आरोहे, कोमलनि-प-म-ग-स इति चावरोहे। औडवजातिमान्।

प्रथमस्य व्याख्या अथ स्वल्पव्याख्याऽऽरभ्यते। अत्र यः रामः, यश्च कृष्णः, सः अयं रामकृष्णः इति यत्तदोः सम्बन्धः। तेन द्वयोः श्लोकयोः एकत्वेनालोचना कर्तव्या। अन्यथा एकवाक्यताहानिः। तथाहि आद्ये श्लोके रामावतारः प्रस्तूयते **आचण्डाले**ति।

आचण्डालाप्रतिहतरयो यस्य प्रेमप्रवाहो
लोकातीतोऽप्यहह न जहौ लोककल्याणमार्गम्।
त्रैलोक्येऽप्यप्रतिममहिमा जानकीप्राणबन्धो
भक्त्या ज्ञानं वृतवरवपुः सीतया यो हि रामः॥१॥

यस्य प्रसिद्धस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य रघुवरस्य **प्रेमप्रवाहः** स्नेहप्रवृत्तिः सौहार्द्यव्यवहारः इति यावत्। स स्नेहस्य व्यवहारः कियान् आवर्जनशीलः इति उच्यते विशेषणेन **आचण्डालाप्रतिहतरयः** इति। श्वपाकपर्यन्तः अबाधितः वेगः यस्य स्नेहव्यवहारस्य तादृशः स्नेहमयव्यवहारः चण्डालादीन् संसारस्थातिनिम्नसंस्कारशालिनोऽपि आवृणोति इत्याशयः। तेन समस्तसंसाराक्रान्तस्तस्य प्रेमव्यवहारः इति फलति। न कश्चित् कीटोऽपि तद्व्यवहाराविषयीभूत इति ध्वन्यते। स तादृशः स्वभावः सामान्ये लोकस्थे पुरुषे न सम्भवतीति **लोकातीतः**। रमन्ते योगिनः इति रामशब्दस्वारस्ये निर्विशेषपरमात्मनो लोकातीतत्वं निश्चप्रचं युज्यते। किन्तु लोकातीते सति तस्य व्यवहारो न स्याद् **अव्यवहार्यम्** इति श्रुतिनिर्देशात्। तस्माद् **अपि**शब्दः। तेन लोकातीतः विषयविषयिसम्बन्धयुतलोकविरहितो निर्विशेषोऽपि स भगवान् संसारावर्तपतितशोकार्तजनकल्याणेच्छुः **न जहौ** न तत्याज **लोककल्याणमार्गं** जीवानां निःश्रेयससाधनपन्थानं सकलजीवचरमार्थसिद्ध्यन्वेषणमिति वा। **अहह** इति विस्मये। कुतः? उच्यते। स्वयं रागद्वेषद्वन्द्वातीतोऽपि करुणामात्रसत्त्वः सन् एव द्वन्द्वावर्जितजीवोद्धाररूपकल्याणकर्ता स्यात्। नोचेद् **अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा** इति स्थितिः। किन्तु लोके सोऽपि भगवान् देहधर इव सीतावियोगादिजन्यदुःखभाक् सन् अपि लोककल्याणाद् न विरत इति

महान् विस्मय एव। तेन अद्भुतोऽत्र रसः। यद्वा, **तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्** इत्यादिश्रुतेः जगदुपादानाद् जीवानां मूलस्वभावः स एव सकलहृदयपुण्डरीके अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः सकलजीवेभ्यः तत्स्वरूपज्ञाने प्रचोदनकर्ता सृष्ट्वापि जगद् जगद्दुःखनिरसनतत्पर इति मनुष्यबुद्धिविषयातीतः अचिन्त्यकार्यमयः कथं तथाकार्यकारीति विस्मय एव सर्वदा तस्य कार्यावलोकने जायते धीराणामपि चेतसि। ननु लोकातीतः कथङ्कारेण लोकसामान्यतया प्रतिभात इत्युच्यते **जानकीप्राणबन्ध** इति। जानक्याः स्वजायायाः स्वमायायाः इति यावत्। तस्याः प्राणः सत्त्वम् एव बन्धः यस्य तथाभूतः रामचन्द्रः। निर्विशेषस्य तस्य असहकृतमायस्य न व्यवहारः। तेनैव लोककल्याणाय स्वां मायाम् आश्रयीकृत्य रामभद्रः देहवान् इव रराजे। तस्माद् एव **त्रैलोक्ये** समस्ते प्रपञ्चे **अपि** तस्य **अप्रतिममहिमा** अतुल्यैश्वर्यविशेषः असदृशमहद्भावो वा विस्तृतः। एवमत्र शक्तेरादरः कृतः। उक्तं च स्वामिनाऽन्यत्र स्वकीये सख्ये इति काव्ये **सशक्तिकं नौमि ते पदम्** इति। तथाहि लोककल्याणेच्छुरपि भगवान् स्वमायां विना अनुपहितस्वभावः क्वचित् तत्कार्ये प्रवृत्तो न स्यात्। तां विना हि लोककल्याणेऽपि सम्भावनाराहित्यम्। तत्सम्भावनाराहित्ये च समस्तप्रपञ्चव्यापि तस्य भगवतो माहात्म्यमपि न प्रथितं स्याद् इति शक्तेरेव सर्वत्र सहायकत्वं सूचितम्। तेन सशक्तिकः स रामः स्मर्यते इति नूनं युक्तम्। एवंविधः करुणावरुणालयो यो रामचन्द्रः सीतया **वृतवरवपुः** स्वीकृतपरकायः, भगवतः अवतारग्रहणे तस्य कायस्यापि अतुल्यमाहात्म्यं गम्यते। अहो श्रूयते हि रामकृष्णभगवत्पादरोदनं स्वमातृशवपदपरिग्रहपूर्वकं **मातर्न ज्ञायते त्वया कं धृतवती स्वगर्भे** इति। पुनस्तत्र अध्यात्मतत्त्वं प्रकटीक्रियते **भक्त्या ज्ञानम्** इति। भक्तिसहकृतज्ञानस्य घनीभवत्वं सीतासहकृतरामचन्द्रस्य अवतरणम् इति विवक्षा। तत्र भक्त्या वैदेही परामृष्टा। ज्ञानेन च रामभद्रः। हिशब्दः निश्चयार्थः। रूपकालङ्कारः। तेन साक्षाद् भक्तिः मूर्तिमती जगज्जननी सीता। विमूर्तस्य च ज्ञानस्यैव मूर्ती रामभद्रः। उक्तं हि भगवता रामकृष्णेन– **स साकारः, स निराकारः। कीदृशः? मन्यतां सच्चिदानन्दसमुद्रः। सति भक्तिहिमे तस्य समुद्रस्य केषुचित् स्थानेषु सलिलं हिमीभवति। यथा जलं हिमाकारवत् सत् घनीभूतम्। अस्यार्थः, स भक्तस्य समीपं साक्षाद्भूतात्मा क्वचिद् वा साकाररूपः सन् प्रत्यक्षीभवति** इति। अपि च तेनैव **भक्तिस्वीकारो लोकशिक्षायै, यथा अवतारादयः** इति। किञ्च, **भक्तिः चन्द्रः, ज्ञानं सूर्यः** इति भगवद्वाक्यम्। यथा सूर्यः लोकचक्षुषि दुःखदर्शनः, किन्तु तस्यैव भासा भासितः चन्द्रः सुखदर्शनः, तथैव ज्ञानस्वरूपोऽपि परमात्मा भक्त्या सीतया स्वमायया घनीभूतः। तथाभूत एव लोककल्याणकृदादिस्वरूपकः॥१॥

द्वितीयस्य व्याख्या एवमाद्यश्लोकेन रामावतारसत्त्वप्रकाशनात् परं प्रकृतपरामृष्टः कृष्णावतारसारः प्रकटितः **स्तब्धीकृत्ये**त्यादिना।

स्तब्धीकृत्य प्रलयकलितं बाहवोत्थं महान्तं
हित्वा रात्रिं प्रकृतिसहजाम् अन्धतामिस्रमिश्राम्।
गीतं शान्तं मधुरमपि यः सिंहनादं जगर्ज
सोऽयं जातः प्रथितपुरुषो रामकृष्णस्त्विदानीम्॥२॥

बाहवात् दुःशासनदुर्योधनकर्णजयद्रथभीमार्जुनशकुनिप्रमुखमहावीरबाहुतः। सामान्याद् एकवचनम्। बाहवशब्दस्य बाहुशब्दपर्यायत्वं यद्यपि श्रुतिप्रसिद्धं तथाप्यस्मिन् आर्षे प्रयोगसामर्थ्यं गम्यते। अत्र बाहवशब्दः लाक्षणिकः। कुरुक्षेत्ररणस्थलस्यैव लक्ष्यार्थत्वम्। प्रयोजनवतीह लक्षणा। संयति भुजस्यैव मुख्यत्वम्। एवं महावीरसंस्पर्शाद् महाभयङ्कररूपं तद् रणस्थलमिति ध्वन्यते। यद्वा, बाहः बाहुः भुजः **पृषोदरादित्वात्साधुरि**ति कल्पद्रुमः। वाहस्यापि क्वचिद् दर्शने तस्य बाहुरूपार्थे

सत्यपि बाहस्य आद्यार्थे बाहुसद्भावे तस्य ग्रहणमेव वरं, वाहविषये तु न प्राथमिकार्थता। वाति हन्तीति वः हन्ता हननकर्ता। बाहेन वः भुजदण्डकरणकहननक्रियाशाली दोर्दण्डप्रतापवान् इति बाहवः, ते बाहवाः महाभुजाः महाशूराः भीष्मद्रोणकृपयुधिष्ठिरदुर्योधनभीमार्जुनकर्णादयः। ते यत्र सन्ति तत् स्थलं **बाहवं** कुरुक्षेत्रं स्वनामधन्यधर्मक्षेत्रं रणस्थलीभूतम्। तस्माद् **उत्थं** समुद्गतं स्फुरितं महान्तं विशालस्वरूपं **प्रलयकलितं** प्रलयः नाशः तं कलितं विदितं प्राप्तं धृतं वेति। एतेन सामूहिकनाशसम्भावना तादृशप्रलयङ्करे रणे द्योतिता। तादृशं प्रमुखमहावीरास्फोटबहुभयङ्करं संख्यं नाशमुखस्थं **स्तब्धीकृत्य** क्षणाय अचलीकृत्य अन्धतामिस्रमिश्राम् अन्धकारस्वरूपम् अज्ञानघनं तामिस्रः तमिस्रं तमः तद् अस्मिन् अस्तीति कुरुपाण्डवयुद्धकारणीभूतः भोगेच्छावरोधी क्रोधः, तेन मिश्रां युक्ताम्। यद्वा, विषादयोगस्थम् आर्जुनवाक्यमेव अन्धम् अज्ञानरूपम्। तद् एव तामिस्रं तमोमयनरकम्, **अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यम्** इत्यादिभगवद्वाक्यात्। तेन युक्ताम्। **स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः** इति भविष्यपुराणे। अथवा अन्धतामिस्रम् इति अज्ञानपर्यायः इति कल्पद्रुमः। तेन अज्ञानेन युक्ताम्। सैव विशिष्यते **प्रकृतिसहजामि**ति। प्रकृतिः अविद्या तत्र सहजा स्वभावजाता अनिर्वचनीयत्वाद् अनादिस्वभावा, ताम्। पुनः कीदृशी? रात्रिः। सा अज्ञानस्वरूपा अविद्यासहजाता रात्रिः अन्धकारमयस्वरूपा निरङ्कुशतया प्रकाशलेशरहिता। प्राणिनां ज्ञानबाधिका। संसारमहागर्तप्रवेशयित्री। तदुक्तं भगवता–

कुतस्त्वा कश्मलमिदम् इत्यादि। तां **हित्वा** त्यक्त्वा छित्त्वा विनश्य इति यावत्। **गीतं** भाषितम् उपदिष्टम् इति यावद् **अशोच्यान्** इत्याद्यारभ्य **सर्वधर्मान् परित्यज्य** इत्यादिपर्यन्तम्। येनेति पदाध्याहारः। कथं गीतम्? **शान्तम्** इति तद्विशेषणम्। योगाधिष्ठितस्य तस्य भगवतः शमात्मकवाक्यपरम्परावशाद् गीतस्य तस्य शान्तस्वरूपता। एतद् अशान्तस्य पार्थस्य सद्भावे सर्वतो युज्यते। किञ्च, पुनः किंस्वरूपं गीतमित्युच्यते **मधुरम्** इति। **अपि**शब्दः विशेषख्यापनार्थम्। शान्तमपि उपनिषदादिकं न सामान्येभ्यः मधुरात्मना भाति। किन्तु गीतारूपवाणी सुधा आपामरमपि द्रवीकरोति। अयि भोः किमुच्यते अर्जुनस्य साधारणत्वमिति चेद् नूनं वक्तव्यम्। विषादकवलिताज्ञानान्धकारमज्जितस्य तस्य तस्मिन् काले हीनत्वमेव प्रतिपन्नं **क्लैब्यं मा स्म गम** इत्यादिभगवद्वाक्यात्। तस्मात् शान्तमधुरगीतकर्ताऽपि स भगवान् **सिंहनादं जगर्ज**। सिंहो हि अधिराजः पशूनां मृगेन्द्र इति नाम। गर्जने तस्य महापराक्रमो द्योत्यते। तथैव गीतारूपशब्दमयशास्त्रं सर्वोपनिषत्सारभूतं सकलशास्त्रमूर्धाभिषिक्तम् इति ध्वन्यते। अपि च स्तब्धीकरणतमोनाशनपुरःसरेण गर्जनेन तस्य अज्ञानपशुभयोत्पादानमारणतत्परताऽपि सूचिता। **नष्टो मोह** इत्यादिपार्थवाक्ये खलु तत्फलद्योतना। यद्वा, सिंहनादशब्देन गीतारूपाध्यात्मतत्त्वस्य हीनपुरुषविषयतानिराकरणं वक्तव्यम् **आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः** इत्यादिश्रुतेः। एवं **यः** वासुदेवाख्यो भगवान् स्वयं गीतातत्त्वम् आदिदेश, **सः अयं प्रथितपुरुषः** वेदादिमूर्धन्यशास्त्रकीर्तितचरितः इदानीम् अस्मिन् वर्तमाने ऊनविंशतितमेशवीयाब्दरूपकालभागे **रामकृष्णः** एतन्नामोपाधिकः जातः। एवं द्वितीयश्लोकान्तिमपादे यत्तत्सम्बन्धशान्तिरत्र। अयमिति इदमः नैकट्यार्थः। यः किल कालावच्छेदेन श्रुतः रामः कृष्णो वा, स एव अयं मम दीनबन्धुर्गुरुः भगवान् स्वयं रामकृष्णनाम्ना प्रथितोऽस्ति। किञ्च, यत्तदादिविशेषणानां प्रसिद्धवस्तुनिर्देशत्वाद् यो निर्विशेषः परमात्मा स्वमायां वशीकृत्य राम इव कृष्ण इव विशिष्टयुगयोः समवतीर्णः, स एवास्मिन् कलौ रामकृष्ण इव जात इव सारदाख्यसशक्तिकः अव्यवहार्योऽपि भक्तिज्ञानमयकलेवरः कथामृतादिमुखेन लोकानुग्रहकारको विराजत इव। यद्वा, सोऽयम् इति प्रत्यभिज्ञया रामकृष्णावतारस्वरूपप्रकाश एव जातः। ननु सोऽयं देवदत्त इति देवदत्तः पूर्वं दृष्टः सशब्दपरामृष्टः, एतत्कालदृष्टदेवदत्तस्तु अयंशब्दपरामृष्टः। किन्तु अदृष्टे तस्मिन् रामादौ कथमत्र प्रत्यभिज्ञासिद्धिरिति चेद् बाढम्। अत्र

dīpaśikhā/v1/2023/Abirlal Gangopadhyay/pp. 9-15

सपरामर्शः परोक्षाभिहितौ रामकृष्णौ इति वक्तुं न शक्यते व्यक्तिद्वयसत्त्वात्। यत्तत्परामर्शस्तु निर्विशेषे परमात्मनि प्रसिद्धात्। देहधारणादिकं तु विशेषावगाहि **अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्** इति भागवतवाक्यात्। तेन अयम्परामर्शः फलति। निर्विशेषतत्त्वास्वीकारे सर्वथार्थहानिरेव। अपि च एतेन प्रत्यभिज्ञामुखेन भगवतो रामकृष्णस्योपदेशमुख्यभागोऽपि सुव्यक्तः। उक्तं हि तेन– **विषयद्वये ज्ञानमेव तेषामलम्। प्रथमतः, अहं कः; ततश्च ते च के इति मया सह कः सम्बन्धस्तेषाम्** इति। एवं हि रामकृष्णसारसंग्रहणात्मकरामकृष्णावतारमाहात्म्यं स्पष्टीभवति। तत्र लोकानुग्रहस्तस्य भगवतो दक्षिणेश्वरस्य विशेषगृहच्छदि स्थितस्य तद्भक्ताह्वानव्याकुलतादिषु प्रसिद्धः। किमधिकमिति तस्य भगवतः सर्वभूतमहेश्वरस्य समग्रैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यसम्पन्नत्वादपि वैराग्यमात्रयशस्विरूपेण प्रच्छन्नतया प्रकटितलीलस्य तत्रैव सकलकल्याणनिहितत्वात् तन्मुख्योपदेशे सततनिष्ठस्य एवम् अवतारमर्मप्रकटनपरकाव्यं रागद्वेषद्वन्द्वविरहितजीवहृदयानन्दप्रकाशपरं परमानन्दप्रकटनपर्यवसितं विजयतेतमाम्॥२॥

गीतिकाव्यस्य उपोद्घातः अथ मधुरललितविलम्बितलयान्वितगीते गीते सति स्वामिना भावगद्गदध्वनिना महाभावुकः सन् मुहुर्मुहुः स्वनाथं सम्बोधयन् महासत्त्वोत्थभावयितृप्रतिभाप्रकाशकं काव्यं जगौ **नरदेवे**त्यादि। अस्य **नरदेवे**त्यादेः आचण्डालस्तोत्रेऽन्तर्भावपक्षे संशये सत्यपि परम्परायां सहावस्थितप्रयोगदर्शनात् सहैव आचण्डालेनाचक्ष्यते। अस्या गीतकाव्यत्वं सम्प्रदायविज्ञेयम्। तत्र **शक्तिसमुद्रे**ति **अद्वयतत्त्वे**ति द्वौ दोधकवृत्तबद्धौ। **दोधकवृत्तमिदं भभभाद् गौ** इति भट्टकेदारः। **नरदेव देव जय जय नरदेव** इति सम्बोधनपदान्वितवाक्यखण्डं तु ध्रुवपदं गीतारम्भे गीतमध्ये गीतान्त्ये च प्रतिवारं त्रिवारं गेयम्। स्तोभवाक्यवद् अनेन भावघनीभावो ध्वन्यते। गीतमेतद् मालकौशरागेण गीयते। तत्स्वरूपं स-कोमलग-म-कोमलध-कोमलनि इति आरोहे व्युत्क्रमेणावरोहे च। अयम् औडवजातिमान्। अस्य सर्वे कोमलस्वरा एव तत्सामान्यश्रुतेः एकश्रुत्या अपकृष्टाः भवन्ति। उतरा इति तथाभूतानां लोके नाम। तेन द्विश्रुतिककोमलस्य गान्धारस्य एकश्रुतित्वम्। तथैव कोमलधैवतस्य कोमलनिषादस्य च। अस्य वीररसे विनियोग इति सङ्गीतमहोदधौ। तीनतालः तालः षोडशमात्रकः। परवावाजानद्धस्य प्रयोगे औचित्यं वीररसपोषकत्वात्।

नरदेवेत्यादि नराणां देवः हृदयान्तर्यामी द्योतनशीलः नरेषु नराणां मध्ये हृदयस्थाने ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेः। परमात्मा प्रकाशते इति च द्योतनशीलत्वं श्रुतिप्रसिद्धम्। अन्यत् स्पष्टार्थम्। स नरदेवः भगवान् गुरुः कविसम्बन्धी, अपि च स गुरूणामपि गुरुः इत्याप्तप्रामाण्याद् जगद्गुरुपदवीमारूढन् पाठकप्रसङ्गेऽपि युक्तः। तादृशस्य विलक्षणगुरोर्हृदयं प्रकाशयन् आदावाह **शक्तिसमुद्रे**त्यादि।

(मालकौशरागेण तीनतालेन गीयते)

नरदेव देव जय जय नरदेव॥
शक्तिसमुद्रसमुत्थतरङ्गं दर्शितप्रेमविजृम्भितरङ्गम्।
संशयराक्षसनाशमहास्त्रं यामि गुरुं शरणं भववैद्यम्॥३॥
नरदेव देव जय जय नरदेव॥

गीतिकाव्यस्य प्रथमस्य व्याख्या **शक्तेः समुद्रः** पारावारः। असीमितशक्तिः इति तात्पर्यम्। शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वाद् इति सिद्धान्तबलात् सकलशक्तिमत्त्वं भगवति एव युक्तम्। तेनैव अकल्प्यशक्तिसिद्धिः। तत्र **समुत्थः तरङ्गः** यः तादृशः। **प्रेम्णा विजृम्भितं रङ्गं दर्शितं** येन तं **दर्शितप्रेमविजृम्भितरङ्गम्**। कान् दर्शयामास इत्युक्ते मर्त्यान् भक्तान्। आचण्डालप्रेमप्रवाहतात्पर्यम्

अत्रापि अन्वेष्टव्यम्। रङ्गस्य भवलीलेति तात्पर्यम्। तस्य नित्यस्य लीला। लीलायां च नित्यः स भगवान् रामकृष्णरूपेण प्रेम्णा प्रकाशिता तस्य भवलीला। तस्माद्धि दृश्यन्ते बहुधा तस्य महाभावाकुलितचरितचित्राणि। पारिषदैर्भक्तैरपि तत्प्रेमसमप्रेमाभावप्रस्तावनाद् इति कथामृतलीलाप्रसङ्गादिकमत्र प्रमाणम्। किञ्च स्वामिनः सख्ये इति वङ्गीयकाव्यमपि। पुनश्च भगवान् श्रीरामकृष्णः साक्षात् **संशयराक्षसनाशमहास्त्रः**। अतिप्राकृतस्य गुरुवाक्यशास्त्रविश्वासहीनस्य च संशयात्मत्वमिति सम्प्रदायः। तत्तु बहुकालाद् अदृष्टशास्त्रोक्तमहापुरुषवैभववशाद् भवति। संशयस्तु मोहांशवशीभावाद् रजोगुणबहुलाद् राक्षसप्रकृतिं जनयति व्यष्टौ समष्टौ च क्रमशः इत्यत्र चरकादीनां मानसप्रकृतिसिद्धान्तो द्रष्टव्यः। तस्मात् संशयरूपस्य राक्षसस्य नाशे महास्त्रं यः तम् इति तात्पर्यम्। संशयराक्षसस्य महान् घातकः नाशकः अरिः। कथमिति सकलकल्याणगुणसम्पन्नो हि भगवदवतारः। दृष्टे तेन कृते अकल्याणेऽपि तदवगुण्ठितं तु कल्याणमेव भवतीति राद्धान्तः। कल्याणसद्भावाद् एव गुरुशक्तेः प्रस्रवणः। प्रसादशक्तिस्तत एव निःसरति। दक्षिणस्य कल्याणार्थकत्वात्। पुनः दक्षिणामूर्तेर्गुरुभावत्वात्। **रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यमि**ति हि श्रुतिः। अपि च तत्रभगवता पतञ्जलिनाप्युक्तं **स पूर्वेषामपि गुरु**रिति। तेन जगद्गुरुपदवीभाजस्तस्यैव संशयमूलोत्पाटिनी शक्तिः। अपि च स्वजीवनेन बहुविधशास्त्रोक्तस्य गूढविषयस्य अकल्प्यविषयस्य च समाध्यादिविविधसाधनभूतविषयादीनां प्रदर्शनाद् अपि एतद्विशेषणं युक्तम्। एवं मास्टारमहोदयं प्रति यत् स्वाकारं वारं वारं प्रदर्शयन् एकदोक्तवान् आसीत् – एनं चिन्तय सर्वं भविष्यतीति तस्य गुरुपदवीं जगद्गुरुपदवीं दक्षिणामूर्तिपदवीमिति यावद् द्रढयति नूनम्। एतादृशे साक्षाद् अवतरितगुरुभावे भगवति एव गुरुशब्दप्रयोगः सर्वथा अन्वर्थको भवति। तस्माद् एवं जगदीश्वरं स्वामिगुरुं जगद्गुरुं **भववैद्यं** संसाररोगनाशकं भिषग्वरं **शरणं यामि** गच्छामि ॥३ ॥

नरदेव देव जय जय नरदेव ॥
अद्वयतत्त्वसमाहितचित्तं प्रोज्ज्वलभक्तिपटावृतवृत्तम्।
कर्मकलेवरमद्भुतचेष्टं यामि गुरुं शरणं भववैद्यम् ॥४ ॥
नरदेव देव जय जय नरदेव ॥

गीतिकाव्यस्य द्वितीयस्य व्याख्या **अद्वयतत्त्वे**त्यादि। **अद्वयतत्त्वे** सकलोपाधिविरहिते निर्विशेषे परमात्मनि स्वस्वरूपे तुरीये **समाहितं चित्तं** यस्य तम्। प्रसिद्धा किल मुहुर्मुहुर्भगवतो रामकृष्णस्य समाधिमग्नता। न तु कठोरनीरससमाहितोऽयं पुरुषः। अपि च भक्तिरसप्रपूरित इति वक्तुं **प्रोज्ज्वले**त्युक्तम्। **प्रोज्ज्वलो** विशदः शुभ्रो निर्मलः पवित्र इति यावत्। पटस्य विशेषणम्। भक्तिरेव पटः **भक्तिपटः**। रूपकम्। तेन **आवृतं** विमण्डितं **वृत्तं** चरित्रं यस्य तम्। भक्त्याकुलितचरित्रोऽपि समाधिगम्भीरः इति महाशयत्वं व्यज्यते। यद्वा **अद्वयेत्यादिना** ज्ञानयोगः **प्रोज्ज्वले**त्यादिना भक्तियोगः **कर्मकलेवरे**त्यादिना कर्मयोगो द्योत्यते। राजयोगस्य तु अद्वयेत्यादौ अन्तर्भावः, यतो हि तन्त्रसाधनाया अन्त्ये अद्वैतसाधनान्त्ये च समानानुभूतिरिति भगवद्वचनप्रामाण्यात्। अपि च राजयोगहृदयरूपं कुण्डलिनीशक्त्याद्युत्थानं तन्त्रसाधनाङ्गरूपम्। यद्वा यावन्न जागरिता कुण्डलिनी तावन्न चैतन्योदय इति भगवद्वचनाद् राजयोगस्य **अद्वये**त्यादिकथनेनान्तर्भाव इति गम्यते। कर्म एव कलेवरं यस्य तम्। लोककल्याणचिकीर्षुत्वाद् भगवतः अवासनावशगस्यापि देहस्वीकाराद् वासनापूरणाद्यधमकर्मप्राप्तिर्नास्ति। किन्तु निष्कारणलोककल्याणकारी सन् यः कर्मित्वं तस्मिन् स्वेनैव साधितं तद्वशात् कर्ममयत्वं तस्य कलेवरस्य। तेन कर्मण एव मूर्तिमदिदं भगवतः कलेवरम्।

dīpaśikhā/v1/2023/Abirlal Gangopadhyay/pp. 9-15

तस्यैव यथार्थकर्मकारित्वं शक्यं कर्मण्यकर्मेत्यादिस्मृतेः। अद्भुता चेष्टा यस्य सः अद्भुतचेष्टः तम्। सकलकल्याणकारित्वे सति अवतारे अद्भुतः किल भवति प्रयत्नः जीवकल्याणाय। तस्माद् वचनं न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यादिकम्। एवं भगवन्तम् आदिगुरुं स्वामिगुरुम् अज्ञानान्धकारध्वंसकं भववैद्यं शरणं यामीति पूर्ववत् ॥४ ॥

इत्येवं प्रकटीकुर्वे स्वामिसत्त्वार्थमद्भुतम्।
अनया प्रीयतां स्वामी सखा जन्मनि जन्मनि ॥
करुणाहिमघनीभूतब्रह्मणो नोऽस्तु सर्वदा।
सदाप्रवर्तमानायां कृपायां बुद्धिदा कृपा ॥

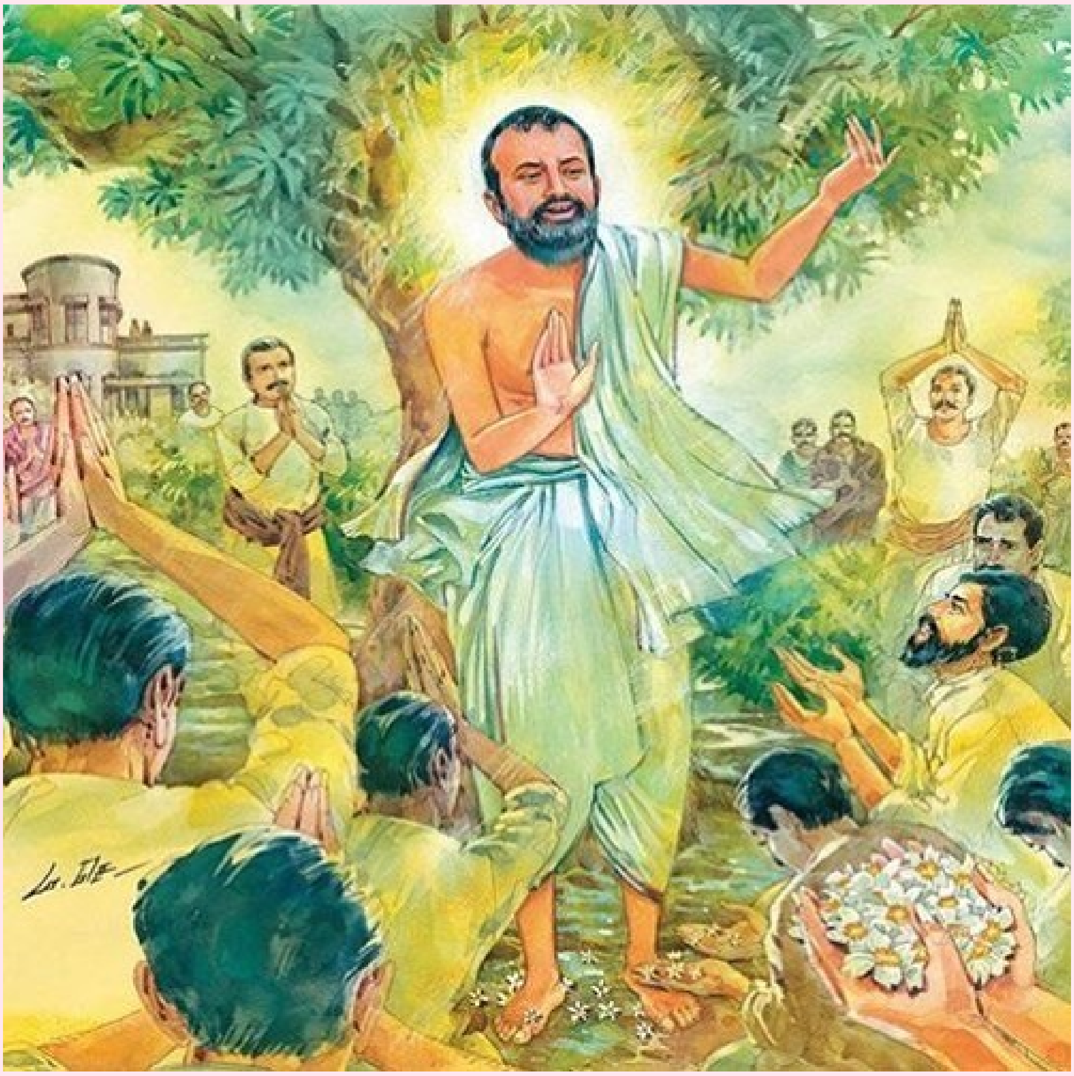

dīpaśikhā/v1/2023/Abirlal Gangopadhyay/pp. 9-15